Соколёнок

Лашын

2/2019
март-апрель

0+

БАЛАЛАР УЬШИН ЭКИ АЙДА БИР КЕРЕ ШЫГАТАГАН РЕСПУБЛИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

Муса Курманалиев – ногай поэзиясынынъ оьктемлиги

Муса Курманали Улы Курманалиев – шаьйир, коьшируьвши, Ногай совет адабиатынынъ негизин салувшылардынъ бириси. Ол 1894-нши йыл 15 март куьн Ставрополь крайынынъ Каратоьбе авылында, ярлы аьлде тувган. Бас дегенде авыл медреседе билим алган. 20-нншы юзйыллыктынъ 20-ншы йылларында белгили Ногай ярыкландырувшысы Абдулхамид Джанибеков пан ювык кепте танусыв эткен эм сол танысув эм ювыклык оьмирге сакланган демеге боламыз. Джанибеков пан бирге латин негизинде Ногай алфабитин эм орфографиялык йорыгынынъ сводын туьзуьвде белсен кепте ортакшылык эткен, онынъ коллары австыннан Ногай мектеблерининъ 1-4-нши класс учебниклери шыкканлар. 40 йылдан артык заман Муса Курманалиев окытувшы болып, Терекли-Мектеб орта мектебинде сонъ Кызлар педучилищесинде ислеп келген.

1936-ншы йылдан алып СССР язувшылар Союзынынъ агзасы да болган. Яратувшылык аьрекетин Муса-агайымыз 20-ншы юзйыллыктынъ 20-ншы йылларында баслаган болып коьринеди демеге керек. 1931-нши йыл Ставрополь край баспасында бизим кишкей балалар уьшин «Балалар йырлары» деген биринши поэтикалык йыйынтыгы шыккан. Оннан сонъгы йылларда «Язлык анълары», «Булытлар шашылдылар», «Шоьл тавысы», «Канатлы юрек» йыйынтыклары дуныя коьргенлер.

Муса Курманалиевтинъ яратувшылыгында коьшируьвши аьрекети де уьйкен орын туткан демеге болаякпыз. Ол оьзнининъ ана тилине Александар Пушкиннинъ «Алтын балык акында эртегисин», «Патша солтан акында эртегисин» коьширген эм баспалаган. Оннан баскалай болып, Корней Чуковскийдинъ, Самуил Маршактынъ эм баскалардынъ коьплеген асарларын да коьширип келген.

Коьп йыллар узагында педагогикалык тармагында белсен кепте ислегени эм уьйкен уьстинликлерге етискени уьшин ога «СССР-динъ ярыкландырувынынъ отличниги» деген ат та талылган.

Сыйлы агайымыз эм белгили шаьйир Ногай районнынъ Терекли-Мектеб авылындагы оьлигине коьмилген. Куьнбатар авылынынъ орта мектебине онынъ аты койылган эм бюсти де ерлескен. Онынъ тувган-оьскен авылы Кара-тоьбе мектебине де онынъ аты тагылган эм онынъ алдында шаьйирдинъ эстелиги де ерлескен.

Муса Курманалиевтинъ тувганлы 125 йыллыгына багысланган шаралары ногайлар яшайтаган регионларында аьлиги заманда кенъ кепте оьткерилип турады демеге керек.

С.Култаева.

Шаьйир эм педагог Муса Курманалиевтинъ 125 йыллыгына

Дослыктынъ эм аьдилликтинъ йыравшысы

«ОМИРИМДИ БАГЫСЛАДЫМ,
АЯМАЙ ДЕННИНЪ КУЬШИН,
ЯЗГАН ЯЗУВ ИСИН
ЮРЕКТЕН ХАЛКЫМ УЬШИН.
КАРТАЙГАНДА МЕН БЕРДИМ
БИЛИМИМДИ ЯС-ЯВКАГА.
ОЬЛСЕМ ДЕ КУЬНИ ТАНЪЛА
ОЬКИНИШ ТУВЫЛ МАГА»,

– деп язган оьзининъ сосы сыдыраларын заьлим ясына келген шагында сыйлы агайымыз, Ногай совет поэзиясынынъ негизин салувшылардынъ бириси эм ишиндеги тириси болган Муса Курманали улы Курманалиев.

Агайымыздынъ оькингендей эш бир заты да йок. Ол арамыздан кеткенли нешеси он йыллар оьтип бараятырсада, халкымыз тап тиридей оны коьрип келеди. Онынъ язып калдырган аьлемет ятлавлары эм дестанлары халкмыздынъ авызыннан таймаган, оларды мектеблерде окувшы балалар, университетте студентлер уьйренедилер. Онынъ соьзлерине язылган йырларын авылларда картлар да, яслар да йырлап келедилер... Айтпага, «Мен бир ногай кыз эдим» деген йыры ногай еринде гимнге айланган десе, бир янъылыс та болмаяк. Оны шоьл кыскаяклылары мине буьгуьнде де хатын-кызлар байрамында йырлап турадылар эм келеектеги несил де йырлаягына эш бир шек те йок. А сосы йырга юз йыл да болган... Шаьйир Курманалиев шынтысы ман совет ногай поэзиясынынъ негизин салувшылардынъ бириси болып калган эм аьли де калаяк.

Мен оьзим де агайымыз бан Кызлар каласында пенсияга шыгып яшаган заманда танысып, уьйинде бир неше кере болганман эм оьзининъ авызыннан балалык шагы, яшав йолы, поэзиясы акында айтканын тынълаганман эм бириншилерден болып онынъ акында уьйкен очеркимди де язганман. Оны ман йолыгыскан аьр вакытым эм оннан эситкен аьр бир соьзим мага бек ювык эм мени аьли де ийги коьнъилли этип турады: онынъ танълыгы, ногай халкын суьюви, бурынгы халк яшавын билуьви эм анълави, аьдетте болмаган терен билимлилиги, халк фольклорын арымай-талмай йыйнавы эм оьзининъ яшавын кызганмай халкына багыславы, уьйкен эм кишкей мен ортак тил тавып соьйлесуьви. Онынъ яратувшылыгы не ягыннан да бай эм емисли демеге боламыз. Бурын бизим ким болганымызды ол мине сыдыраларында суьвретлейди:

Ярлы болып,
Арып, талып,
Байга барып,
Ялга юрип,
Коьп кыйналып,
Азак алып,
Кытлык коьрип,
Кайгыланып юрген бизбиз.

Болса да сол авыр заман кеткенин шаьйир оьмири мутпаган эм мутпайды:
Патша тагын,
Молла, байын,
Властьлерин
Бузган бизбиз!
Эркинликти,
Бу тенъликти
Эм кенъликти
Алган бизбиз! – дейди эндигиси йыллар оьткенде.

Мен юрген йол
Туман эди, суьриндирди.
Ол йол ман
Коьп адастым яслыгымда...
Сол авыр болып оьткен яслыгын эсинде саклай турып, аьлиги ясларга маслагатын береди:
Сизге, яслар,
Аьр йолда да яна юлдыз.
Халкым эткен
Оьсиетин сиз окынъыз!

Бизим ясларымызга аьлиги яшавдынъ онъайлыгын, куваты барлыгын, моллык келгенин билдирип, оны тагы да ийгилендирмеге, ярасык этпеге шакырады:

– Фантазияды
Яшавга да салады.
Электрик
Ракета ислеп турады.
Биздегиндей
Еннет яшав кайдады?!

Сосы келген яшавда эндигиси онынъ алал дослары да, тенълери де барлар:

Кеш болганда
Коьринеди юлдызлар.
Юлдызлардай
Айдай алал йолдаслар.
Баскалардай
Болып турмай эректе.
Коьнъил авлап,
Кувантады юректи...

Оьзининъ язып калдарган аьлемет асарларында Муса-агай эм шынты шаьйир оьзиннен сонъ келетаган несилди аьдем болмага шакырады, халкына алал юрекли инсан керегин айтпай болмайды. Мине сосы сыдыралардан ок оны аьруьв анълаймыз:

– Тувган элинъ,
Тувган халкынъ эш мутпа сен,
Не аьдемсинъ
Ис оларга сен этпесенъ?!

Бир ок заманда ана эм бала темасы да

онынъ яратувшылыгында айырым орын бийлеп турганы да сезилмей болмайды.

– Йыласа да
Энълеп оны уйклатады.
«Сакларым» деп,
Оьз коьнъилин кувантады.
Картайганда
Оннан яшав ол куьтеди,
Анасындай
Ким суьеди балады?

Муса Курманалиев яшавынынъ сонъгы такыйкасына дейим ана ерин, онынъ топырагын суьйген, аявлаган эм ога куллык эткен. Мине «Ер» деген ятлавыннан бир уьзиги де:

– Ай, ер, ай, ер сен,
Баьри заттынъ анасы.
Сен уьстинъде
Туьрли оьсимликлер баьри.
Аьдем, айван,
Ян-янувар аьр бири.
Пайдалы казылмалар,
Карынынъда яталар...
Сен байлыгынъ
Аьр аьдемнинъ дени мен...

Мен тагы да бир кере сыйлы шаьйирдинъ ятлавларын окып келеятырган ясларга эм кызларга Муса Курманалиевке усап, оьз халкымыздынъ патриоты, оны анълавшы эм оны суьювши болынъыз деп айтар эдим. Бар бизге, ногайларга, кимнен коьрип алмага, кимге усамага да, солардынъ бириси быйыл март айында тувганлы 125 йыл толатаган ана адабиатымыздынъ классиги эм оьктемлиги Муса Курманалиев...

А.Култаев,
Дагыстаннынъ язувшылар
Союзынынъ секретари.

Муса Курманалиев

Савлай халкка кереги

Тынышлыкка, наьсипке
Керек тилдинъ бирлиги.
Бир ниетте болганлар,
Бирлесуьви белгили.
Куьресуьвде – бирлесуьв.
Байга-болат билеги!
Тыныш яшап, кенъ наьсип –
Савлай халкка кереги.

Илми тавга

Илми болсын,
Яслар, кызлар, каьринъиз,
Илми тавга
Оьрленинъиз, барынъыз,
Ол тав-наьсип
Ашкышы аьр билгенге.
Аьр мыратка
Еткерер ол аьр кимди.

Билимсиз ис –
Кумга урлык шашкандай.
Илми мен ис –
Алтын капы ашкандай.
Билим ал сен
Айга коьпир салысып,
Куллык та эт,
Тавды ярып, шаласып.

Билим минен
Ис коьрсеткен оьрленер.
Билим алып,
Ислемесе – кирленер.
Билип ислеп,
Ис коьрсетуьв – оьр куллык.
Эм сага да
Эм Элге де яхшылык.

Оьтпек

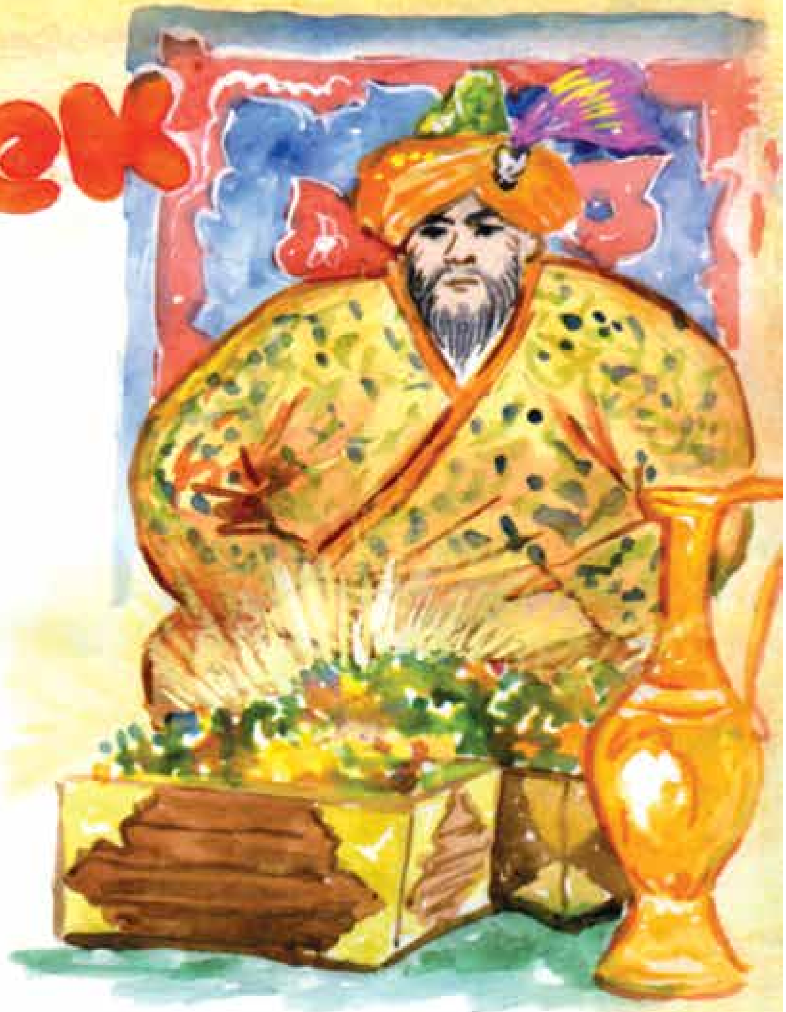

Дуньяда туьрли-туьрли
Даьмли, таьтли аслар коьп.
Аьдем уьшин кара оьтпектен
Баа зат дуньяда йок.
Денге дем, канга дарман
Асларымнынъ энъ басы –
Мен айтайым, оьтпек кара.

Оьтпеке емей баска туьрли
Азыклар ман яшап кара...
Дуньяда баалы заттан:
Алтын да эм куьмис те – тас.
Коьпти аслар, аман да,
Кара оьтпектей азык болмас!

Анады аявлайык!..

Бурынгы заманнан алып ата-ана акында коьплеген ийги соьзлер айтылып келедилер эм заман олардынъ дурыс экенлигин коьрсетип келеятыр демеге керекпиз. Айтпага, «Ата-билек – ана-юрек. «Ана койны – балага еннет», «Ана коьнъили – баллада, бала коьнъили – далада» эм сондай баскалары.

Мине аналардынъ халклар ара куьни де келип калды. Соны ман байланыслы булай зат акында тагы бир кере айтып озбага суьер эдик. Неге десе заман туьрленеди эм аьлиги шакта ана ман балалар арасында байланыслар да туьрленедилер. Тек ийги ягына карап туьрленсе яде авысса, ким ога суьйинмеек. Суьйинер эм оьктем болар, биз де солай болганын суьемиз...

Дуныя юзинде анадан ювык, анадан баалы эш бирев де болмаган эм болма да болмаяк. Бир ана да оьзининъ аьвлетине яманлык йорав этпеген эм этпеек.

Аьр бир инсан оьзининъ анасына тынълап эм онынъ айтканын этип юрсе, эш бир заман яман йолга туьспес, яшавында келиспеген затларын да этпес. Анасыз болган такыйкадынъ оьзин куьдиретли кудайым биревге де бермесин. Ийги астынъ оьзин ана аьзирлесе, бас деп баласына соны ашатпага ымтыслы болып турады. Оны аьр куьн сайын аьр бир аьелде сеземиз эм коьремиз. Ана коллары бисирген астан даьмли ас ер юзинде аьлиге дейим болмаган эм болмаяк.

Баьри де балалар ер юзиндеги аналарын бас деп сыйламага эм оьрметлемеге керекли боладылар. Аналар нешеси йыллап кешелер мен уйкламай танъ аттырганларын тек бир оьзлери биледилер, ийги анълайдылар эм ол затка эш бир заман оькинмейдилер.

Аьли биз оьзимиз уьйкен эм аьелли болган заманда анамыз асын заманында ашасын, заманында бираз ял алсын, заманында аьруьв уйкласын деп каста этпеге борышлымыз.

Кишкей кеделер эм кызлар, аьр заман ананъызга тынълавлы болынъыз, эш бир кере онынъ юрегин авырлататаган соьзлерди авызынъыздан шыгарманъыз эм ол турган ерде бир авыр соьзди де айтпанъыз. Уьйкен болганда, анага яхшылык этпеге шалысынъыз. Анадынъ эткен баьри ийгиликлери сизге, балалар, он кере артык болып кайтаяк.

Ана – еннет. А еннет болса – анадынъ аяк туьбинде.

Аьзирлеген А.Утеев.

8-нши март – халклар ара хатын-кызлар куьни

8-нши март куьни – халклар ара хатын-кызлар куьни. Аналар байрамы, бизим байрам. Сосы байрамга катнаслык этпеген аьдем болмас.

Сол куьн баьри де хатын-кызларга уьйкенлер де, энъ кишкейлер де оьзлерининъ суьйимин, аьдиллигин, куванышын эм рызылыгын савгалайды, айтады. Халклар ара хатын-кызлар куьнинде биз кутлаймыз аналарды, аьптейлерди, карындасларды, келинлерди. Сол куьн бизим кутлавларда баьри де кыскаяклылар суьйинип аладылар.

Халклар ара хатын-кызлар байрамы язлык басында белгилинеди.

Байрам келуьв мен бизим элимизге, еримизге йылылык келеди.

Дуныя савлайы янланып баслайды. Аьр заман да солай болган эм соьйтип те калаяк. Неге десе хатын-кызлар бизим аьр биримизге энъ де ювык, энъе де сыйлы аьдем.

Сав болынъыз, хатын-кызлар,
Буьгуьн сизинъ сыйлы байрам.
Алынъыз сиз коьп кутлавлар,
Бизим юрек айтаган.
Биз кутлаймыз, йылы кепте,
Ак юректен суьйинип.
Язлык байрам, кел, кел, кел,
Сени сагынышлы куьтемиз!

Анвар-Бек Култаев

Терекли-Мектеб акында

(баллада)

Мен боламан
Карлы тавга мингендей,
Куванаман
Эм бийиктен карайман.
Алдымдагы
Аьдемлерди коьргенлей:
Ярайма? – деп
Сорап-сорап аламан...

Олар да бир
Тамашага калмайлар.
Куьледилер
Ювык досын коьргендей.
Колларымды
Сыгып-сыгып алалар –
Разылыгын
Мине буьгуьн бергендей!

...Сен паркынъа
Келген сайын киремен.
Баьтирлердинъ
Эстелигин коьремен.
Аьр бирисин
Йылы кепте сыйпап мен,
Олар атлы
Орамларга туьсемен!

Юрген сайын
Коьз алдыма келеди,
Аьр баьтирдинъ
Тиридеги келпети.
Сенде олар
Тириде коьп юргенди –
Эсинъдеме,
Айт, эндиги, Терекли?!

Аьр бириси
Кирген бизим таьрийхке,
Атларын да
Эскеремиз, сый этип.
Олар сага
Тирев эди керекте –
Яс несилге
Оьмир-оьмир бир коьрим!

Паркынъдагы
Ердинъ аьр бир кесеги,
Баьтирлеринъ

**Эш бир заман мутпайды.
Биздей болып,
Йыя берип эслерин,
Олар кайда? –
Деп сорап та карайды...**

**Келгеннен сонъ,
Кетуьв де бар, билесинъ.
Бер колынъды,
Сен Терекли-Мектебим.
Конак болып
Сенде буьгуьн суьйиндим.
Энди сама
Кайтар йолга туьсейим!**

**Билдим энди,
Анълатайым тек сага:
Сен мага бир
Эресейли Москва!
Билмеймен ким,
Мен разы ман, сен анъла.
Суьйген яным,
Ана кепте ярата!
Сонъ кайтаман
Мен калама алгасап,
Тереклимди
Коьргениме оьктемсип
Шоьл ордама
Мен келермен кайтарам –
Досларым ман,
Шатлык болсын суьйинип!..**

Октябрь, 2017, Махачкала

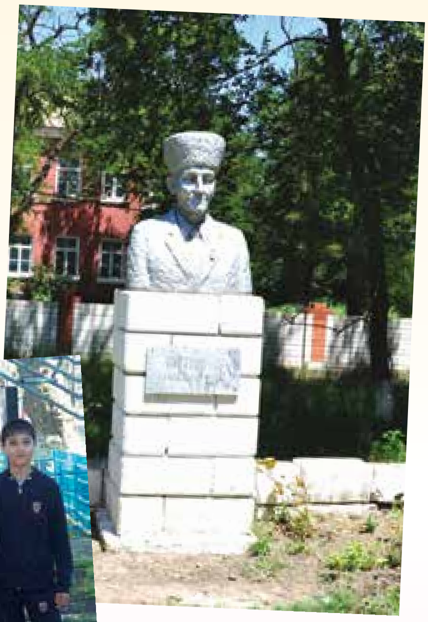

Иси мен оьрмет казанган Ана

Коьп байрамлар боладылар йыл бойынша Элимизде. Ана куьни болса 1998 йылдан алып белгиленеди. Эм аналар энъ ювык аьдемлериннен кутлав соьзлер, савгалар аладылар. Анадынъ орнын ким авыстырып болаяк? Эш бирев.

Махачкалада «Дослык уьйинде» Дагыстан аькимбасларынынъ хош коьрип алувы ман аналар куьнине багысланган байрамады йогары аьлде оьткергенлер. Ногай районымыздан онда яслар ман ислев органицациясынынъ етекшиси Зухра Сулейман кызы Аджиманбетова, «Матери России» деп аталган Савлайроссиялык куьбининъ Ногай районымыз бойынша етекшиси Эльмира Кучелаева, «КЦСОНда балаларды канагатлайтаган боьликтинъ етекшиси Альбина Агисова эм «Абдул-Малик» крестьянско-фермерский хозяйстводынъ етекшиси Эльмира Келдимурат кызы Адисова катнастылар. Байрамды ашкан РД Правительство Председателининъ биринши заместители Анатолий Карибов. Ол оьз соьзинде аьелде анадынъ кайдай орынды тутатаганын, ямагат яшавда да онынъ сыйы, абырайы акында айткан. Сонъ республикамыздынъ атаклы хатынларын савгалаган: билим, медицина,

авыл хозяйство тармакларында ислегенлерди, коьп балалы, онавдан артык балаларды тербиялап оьстирген, балалар уьйиннен алып саклаган аналарды. «Бальтир анасы», «Нано мама», «Анаисши», «Коьп балалы ана» деген номинациялар бар эди. МР «Ногай район» баргылав комиссиясы 12 аьдем кандидатурасын карап, тамамында баргылавга Карагас авыл администрациясыннан «Абдул-Малик» атлы крестьянско-фермерский хозяйстводынъ етекшиси Эльмира Адисовады сайлаганлар... «Мама – труженица» деген баргыды, медальди, савгаларды алаятканда Эльмира Адисова акында видиоматериал коьрсетилип турган, сав йыйылгын халк авыл хатынынынъ авыр куллыгын коьргенлер.

Биз Эльмира Адисова уьшин бек суьйиндик, неге десе ол баьримизге де бек куллыкшы хатын деп белгили. Оьзи коьп балалы аьелде оьскен, балалай анасыз эрте калып, баьри куллыкка да шыныккан, сыйыр да савган, кой да баккан. Сога коьре ол бир де кулылктан кажымаган аьдем. Ян косагы Салавдин Адисов пан бирге мал ман 1995 йыл, совхоз бар заманда ислеп басладылар колларында эки кишкей балалар ман, Зиявдин кедеси тек эки айлык бала эди. 2000 йылда совхоз бузылган сонъ, мал ман каьр шегуьвин бардыра берип, оьзлерининъ байыр ислерин оьрлендирип басладылар. 2013 йылда дейим Эльмира Келдимурат кызы ян косагы Салавдин, Зиявдин улы ман телбегеди бирге тартып, каьрип кыйынлары ман дуныя курып турдылар. Бек авыр эди кыскаяклыга суьйикли эрин йоймага. Исши хатын, бавырмалы ана, эдаплы келин, юмарт юрекли аьдем. Мине соьйтип билемиз биз оны. Кызы Суьйимбийке Карагас авыл орта мектебин уьстинликли кутарып, окытувшы кеспсисин сайлаган, авыл йигитимиз бен аьел курып, кызлы да болды. Аделина кызы эм увылы Абдул-Малик мектебте суьйип окыйдылар. Балалары уьшин куват тавып, эрининъ соьзин ерге туьсирмей яшайды авылымызда Эльмира Адисова эм ол тийисли баргыды алганы ман баьримиз де кутламага суьемиз.

Шатраш ойнавшылар алдыда

23 навруздан алып 30наврузга дейим Гамзатов атлы многопрофильный гимназияда шатраш бойынша республикалык турнир оьтти, онда бу йыл 38 мектеп катнасты. Джанибеков атлы орта мектебининъ окувшылары сосы турнирде биринши кере катнасып, оьзлерининъ ийги атларын шыгардылар. Мектеплер арасында олар сыйлы экинши орынга тийисли болдылар. Яс шатраш ойнавшыларымыз бан оьктемсимей болмаймыз. Олар Ренат Озганбаев (3вкл), Аман Саитов (4в), Наиля Озганбаева (7в), Джамбулат Камалов(11кл). Енъуьвшилер дипломлар эм акшалай баргы алдылар. Эндиги сосы енъуьвшилеримиз Избербаш каладынъ «Солнечный берег» деп аталган лагеринде август айда озаяк «Каспий –море дружбы» деп аталган халклар ара шатраш турниринде катнасаяклар. Онда да тек алдыда болганын йораймыз. Окувшылар, алдыга!

Салимет Майлыбаева.

Илмиге ымтылыс

Увыт айында илми куьнине багысланып Каспийск калада излев проектининъ «Науки юношей питают» деген базласувы озды. Карасу орта мектебиннен 3 класс окувшысы Арунова Аварбийке катнасты. Ол базласувда «Бесик йырлар» деген темасын яклады. Арунова Аварбийке 3 орынга тийисли болды. Грамота тапшырылды.

Бесик йырлар ногайдынъ бурыннан алып калган аьдет йырлары. Бесик йырлардынъ маьнеси бек уьйкен. Ана таза юмсак сеси мен йырлап баллады уйклатады. Бесик йырларында ногай халктынъ яшавы, аьдетлери айтылады. Бесик йырлары табиат пан да байланыслы.

Ана оьз йырында баласына суьйимин коьрсетеди, келеекте наьсипли яшавды йорайды. Бала бесик йырларын тынълап, оьз халкынынъ таьрийхи мен де танысады.

Аьлиги заманда бесик йырлары мутылып бараятар. Балаларды бесикке салмайдылар.

Аварбийке оьз исинде сол соравларды, маьселелерди шешпеге тенълерин шакырады. Бу куьнлерде ол «Бесик йырлар» деп атап альбом йыйнап баслады.

Энди де арман Аварбийкеге йораймыз оьз куллыгын уьстинликли бардырмага.

Карасу орта мектебинен окытувшысы Зарманбетова Ф.Б., 3 класс етекшиси.

Оьли эм тири баьтирлер

(эртеги)

Бурын-бурын заманда, бурны йыртык заманда, айванар аьдемлер мен бир тилде сойлейтаган заманда, бир ногай авылда баьтир йигит яшаган болады. Баьтирдинъ тек бир карт анасы болган болады, ол бек суьеди кедесининъ келин аькелгенин. Баьтирдинъ болса коьптен уьйленмеге заманы келген, ама ол оьзи яраткан кызды аьли де коьрген йок экен. Бир куьн кеше уйклап ятканда, ол туьс коьреди.

Туьсинде сондай да ыспайы кыз коьз алдына келеди: кара шашлы, кара мойшактай коьзлери мен, узын кирпиклери мен, ап-ак юмсак юзи мен... Ол анасына айтады: «Анам, сен мени йиберсенъ, мен туьсимде коьрген бир сылувды излеп шыгар эдим!»

Анасы разы болып оны йолга салады. Йолда атланып бараятырып, оьликтинъ касына еткенде ол оьз коьзлерине ынанып болмастай зат коьреди. Бир аьдемлер камырдан бир оьлген аьдемди шыгарып, шыбырткы ман тоьбелеп ятырлар. «Эээ, кардашлар, сиз нетесиниз, оьликтен шыгарып тоьбелегендей бу каьрип аьдем сизге не эткен?!» – деп кыйналып сорайды баьтир. «Бу бир яс йигит эди, бизден тири заманда коьп акша алган эди, сол акшады ол бизге кайтарып бермеген. Соны уьшин ашувымызды соьйтип сама алайык деп, оны тоьбелеп олтырмыз» – деп яваплайдылар. «Ол сизге не шаклы борышлы? Мен берейим! Тек кайтарып коьминъиз оны!» – деп тилейди. Тоьбелеяткан аьдемлер бек суьйинип онынъ айтканын этедилер. Акшады баьтирден алып йолларына туьседилер.

Бир аз заман кеткен сонъ, баьтир артыннан бир сес эситеди: «Тири баьтир, токташы!» Токтап, артына бурылып караса, ап-ак ат минген, уьстинде ап-ак кийими болган бир йигит, атынынъ туякларын токылдатып, янасады: «Ас саляму алал йигит, мен таныйман сени эм эткен яхшылыгынъа бек разыман. Мен оьли баьтир, а сен болсан тири баьтир. Яслай оьлип кеттим, бир борышымды бермеге уьмирмедим, а сен болсанъ мени камыр кыйналувымнан куткардынъ, сав бол. Сен яшав йолында коьп яхшылыклар этпеге керексинъ халкка, соны уьшин мен сенинъ янынъа Аллаталадан тилеп, бираз заманга коьмекке келгенмен!» Оьли баьтир мен тири баьтир айырылмас дос-йолдас болып бирге юрип, бирще йолга шыгып барадылар. Юре-юре олар бир патшалыктынъ шетинде яшайтаган бир курткадынъ уьйине келип токтайдылар, оны ман олтырып хабарасадылар, патшалыктынъяшав аьлин сорайдылар. «Бир аяк сув берши бизге, анай, йолдан тамагымыз курыды», – деп тилейдилер. «Йок, йигитлерим, мен сизге сувды берип болмайман!» – деп яваплайды куртка. «Бу не аламат болган, аьдем эгин-тегин Алла берген сувды кызганама?» – деп тамаша этедилер йигитлер. Сонда куртка яваплайды: «Сиздей куватлы йигитлерден сувды калай кызганар эдим, эгер ол бизде эркин болган болса. Биргенекей бир коьл бар, ол да 3 баслы йыланнынъ колында, оннан да тегинлик пен сувды алув кыйын: аьр ай сайын сув алув уьшин, бир кызды ога сойып, курманлыкка бермеге керек. Тоьгеректе кызларымыз да аз калдылар, аьдемлер де сувсыз кырылмага турылар!» – деп картлыктан туьсин йойган коьзлериннен коьз ясларын актырып, яваплайды анай. Неше йигитлер сол уьш баслы йыланды оьлтиремиз деп, оьзлери сув астына кеткенлер, азраил йыланга емтик болган экенлер. Оьли баьтир мен тири баьтир патшалыктынъ ханына барып, сол 3 баслы йыланды биз енъип, халкка эркин сув аькелмеге суьемиз дейдилер. Хан оларга сиздей неше баьтирлер де соьйтип келгенлер дейди. «Аьше биз сол баьле келтирип турган йыланды оьлтирсек, не бересинъ бизге?» – деп сорайдылар. «Сизге не керек, соны берермен: алтын-куьмис, йылкы, туьсе» – деп хабарлап турганда, эсик ашылып байдынъ кызы киреди боьлмеге. Тири баьтир авызын ашып калады ол онынъ туьсине энген ярасык кыз болады эм ол патшага айтады: «Мага байлык керек тувыл, мага сенинъ кызынъ керек!» – дейди. Патша сонда ок разы болады. Йигитлер де тамаша этедилер неге соьйтип тез явап берди экен деп. Соьйлеседилер. Соьйтип эки баьтир баягы курткадынъ уьйине келип, болган хабарды айтадылар. Куртка айтады: «Ол кыз ша бир неше кере киевге барып шыккан, ол барган йигитлер бир кешеден артык яшамайдылар! Сизден алдын неше байлар, баьтирлер оьлгенлер оны аламан деп». Оьли баьтир тири баьтирдинъ кыйналганын коьрип: «Сен аьли мунъаймай тур, заманы еткенде коьрип алармыз!» – дейди.

Юлбалдыев Заир,
Тарумов район, Йогары
Таловка авылы.

...Оьзине аьел тапкан

(табасаран эртегиси)

Бир бай аьдем яшаган. Байдынъ бир улы болган. Аьдетинше байлар акылсыз боладылар. Тек мундай акылсыз бай улын аьлиге дейим бирев де коьрмеген. Ога ким не зат айтса да, ол коьзи мен кылый кепте карап коятаган болыпты. Ол колына не зат алса да, эш бир затты сонъына дейим еткермеген. Соннан себеп ога аьдемлер Болмас-Кылый деген ат та бергенлер. Болмас-Кылый оьскен заманда, бай киси оьзининъ баласын шакырады эм айтады:

– Эндигиси сага уьйленмеге, балам, заман да етти. Сендей акылсыз биревге ким кызын берер экен? Эндигиси сен йолга туьс эм оьзинъе аьел изле!

Оьзинъ тап!

Акылысызга узакка бармага кереги де йок. Байдынъ улы базарга барады эм мага аьел керек, тапшынъыз деп тилек салады. Онынъ соьзин эситкенлер тек куьлип коядылар экен.

Тез арада базарга оьзининъ артыннан эшегин ериткен бир киси келеди. Ондай ма ман бир уьйкен савыты да болыпты.

– Ачув-Чун, – деп йолыгадылар оны куьпселер де. – Май ман савыт алып юруьв эр кисидинъ куллыгыма аьши? Сен этетаган не зат? Сенинъ пишенъ кайдады? Кызынъ кайда?

– Меним кызым бир акылсыз зат, – дейди ол явапка. – Бизим майды сувга авыстырып кояды. Уьйде олтырганы яхшы ды онынъ!

Байдынъ акылсыз улы акылсыз акында айтканды эситеди эм ойлайды: «Аьне ол кыз меним аьелим болса экен!» Сонъ Ачув-Чунга йолыгады эм оннан сорайды:

– Ачув-Чун, сага мен кудаларды йиберсем калай коьресинъ?

Ачув-Чун ога селеке этип куьлгендей коьреди эм сонъында айтады:

– Кудаларынъды меним эшегиме йибермеге болаяксынъ.

Байдын акылсыз улы Ачув-Чун оьзининъ товарын тоькеншеге дейим саклап турады. Сонъ эшекке янасады эм оннан сорайды:

– Эшек, ай, эшек, байдынъ кызын кайтип айттырмага болаяк аьши?

Эшек оннан не зат керегин анъламайды. Байдынъ улыннан баска якка тайып калады. эм аяклары ман май турган савытка тийип кетеди. Май тоьгиледи эм оны коьрген Болмас-Кылый шавып кетеди. Сол заман Ачув-Чун эшегине минеди эм бай улынынъ артыннан йоьнейди.

Болмас-Кылый сондай да бир куьшли ювырган эм конъысы авылга келип калган. Онда да бир кызды коьреди: ол шипийлерди бир ыслайды, бир йиберип турады. Йолда болса тастарга оралган бир неше юмыртка да ятыр. Кыз сол тастарды бир ыслайды, бир оьленге карап таслайды.

– Ай, кыз, сен не этесинъ? – деп, Болмас Кылый оннан сорайды.

– Мага коьмек берши, – дейди кыз, – бизим уьйде тавык бала ятады. Аь мине тавык шипийлери мен юреди. Атам базарга кеткен эм мага бала яткан тавык астындагы юмырткалары сав болып турсын деген. Кара, биреви де бузылмасын, шипийлер яйылып кетпесин, деген. Аьши оны кайтип этейимтагы?

– Онда не бар, – дейди сол заман Болмас-Кылый да. – Шипийлерди тавыкка байламага керек. Болды.

Кеде юмырткаларды боьркининъ астына тыгады. Кызга шипийлерди ысламага коьмеклеседи. Сонъ оларды тавыкка байлайды экен. Сол заман карагус келеди эм шипийлерди алып кашады. Кыз, да кеде де карагус артыннан карап каладылар.

Ачув-Чун эшеги мен уьйине кайтып келеди. Краса – май да йок, шипийлер де йок. Таякты алып байдынъ акылсыз кеседин тоьбелейди. Кедединъ боьрки астындагы юмырткалар баьриси де бузылады-

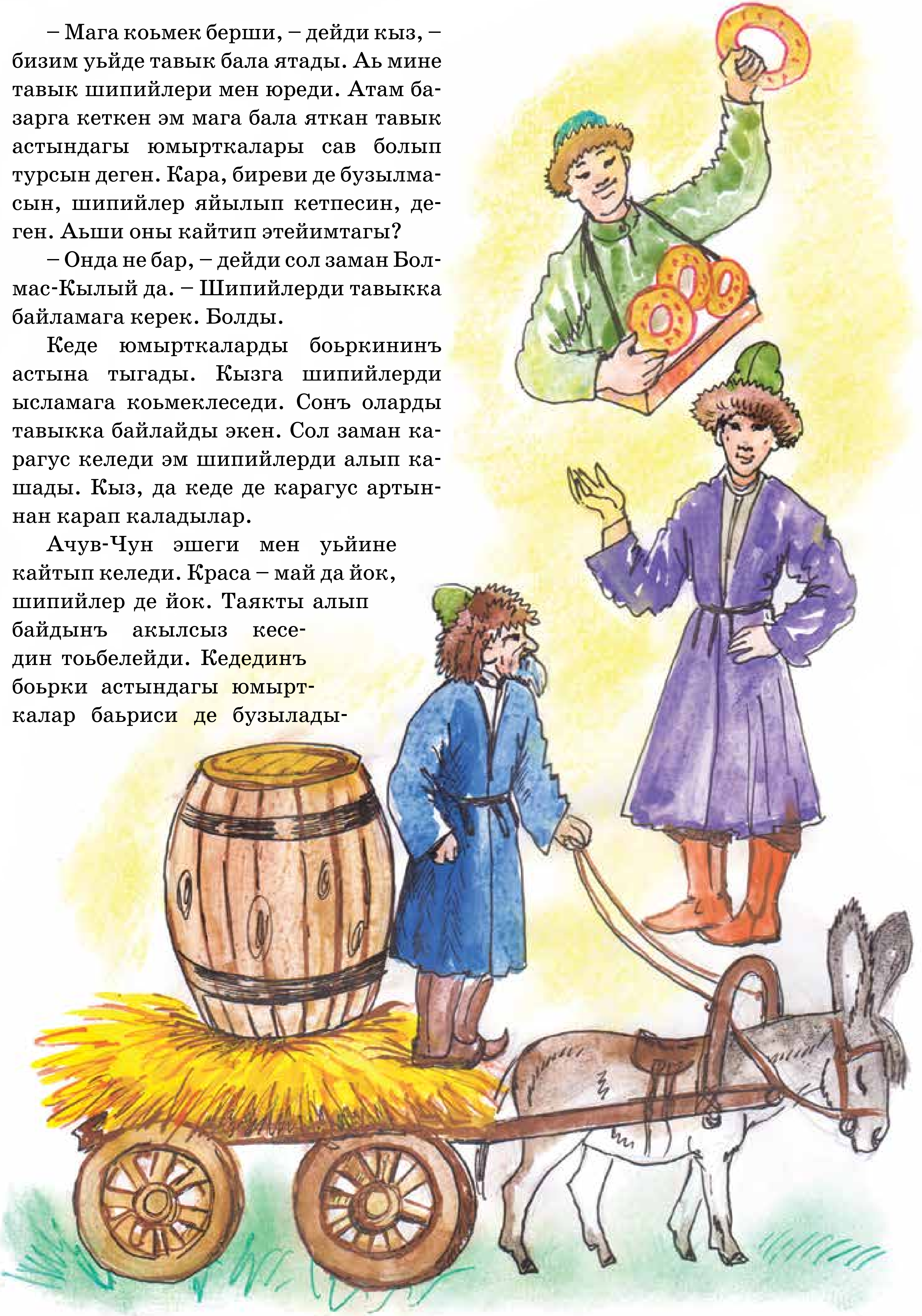

лар. Онынъ бети сап-сары болып токтайды.

Сол заман Ачув-Чун мен баллады оьлтирдим деп коркады. Ол кедеди сарайга аькетип калдыклар арасына тыгып таслайды. Сонъ оны авлакка аькетип таслар ман деп ойласады экен.

Сарайда Ачув-Чуннынъ сыйыры авырыйтаган болыпты. Ачув-Чун кеште эшшегин де сарайга аькетип тыгады. Сонъ кызын шакырады. Огы кынжал береди эм айтады:

– Сен мунда конасынъ. Эгер сыйыр оьлеек болса, сойып та кой! Эт болар!

Туьн ортасында Болмас Кылый калдылар арасында уянады эм куьрсинеди эди. Ачув-Чуннынъ кызы бу сыйыр куьрсинеди деп, кынжалын алады эм оны сояды. Болмас-Кылый турады эм бай кызы ога айтады:

– Не яхшы болды сен турып. Бизге баягы кусты таппага керек – шипийлерди урлаган. Шипийлерге уйкламага керекше.

Бу заман эшек бирден куьрсинип алады.

Байдынъ кызы мен сыйырды ярты сойдым кусайды деп, ойласады эм Болмас Кылыйга кынжалды береди эм айтады: «СОЙ!»

Байдынъ акылсыз улы эшекти сояды.

Эртен Ачув-Чуннынъ акылсыз кызы эм Болмас-Кылый кеше не зат эткенлерин коьредилер эм кашпага деп ойласадылар экен. Ачув-Чун азбарын ийги этип япкан болган эм тамлары да бек бийик болганлар.

Болмас кылый арбага минеди. Арба тамнан эрек кетип калмаспа! Эм олар экеви де курыкта илинип каладылар.

– Меннен ийги этип тут, – деп кышкырады бай кызы тоьменге карай берип, – мен аьли сага арбады ийтеп йиберермен!

Экеви де колларын яядылар эм экеви де тоьменге карап кетедилер. Болмас-Кылый кызга айтады:

– Сен йогарыда турып болмайсынъ. Тоьменге туьс. Кеде курыкка етти. Бай кызы кедединъ аягын ыслады эм сонъ олар экеви де ерге йыгыладылар. Сол заман Ачув-Чун уянады эм терезеден азбарга карап турган болады экен. Кыз бан кедединъ акылсыз экенин коьре турып, бай ойласады:

– Сосы кеде меним кызымды тилейди. Неге ога мен бермеймен аьши? Берейим. Меним майым эм меним шипийим сама сав турарлар...

Болмас-Кылый байдынъ кедеси экенин билгенде, Ачув-Чун майын да, шипийин де мутады экен. Оьлген эшегин де эсине алмаган...

Кызына болган затын берип, Ачув-Чун ясларды бай уьйине йибереди. Болмас-Кылыйга орындык береди, кызына – туьрли савытлар.

Эндигиси йол тавга карап эди. Бай улы арыйды, терлейди. Орындыгын йолга таслайды эм ашувланып айтады:

– Менде эки аяк. Сенде – доьртев. Оьзинъ юрип бар.

Ачув-Чуннынъ кызы оьзининъ югининъ бир кесегин бай улына береди. Сонъ булар булакка етип каладылар. Мунда Болмас-Кылыйга юк авыр болып коьринеди.

– Бизге секерди алып юруьв неден керекти? – дейди ол. – Шай ишмеге суьйсек бу булакка келермиз.

Эм баьри югин сувга атып таслайды.

– Аьши бизге мунда аьр заман келмеге неден керек! – дейди кыз да. Эм баьри затларын да сувга таслап койяды.

Болмас-Кылый атасынынъ авылына кайтады. Эм оларды коьргенлер айтканлар:

– Ачув-Чуннынъ кызы Болмас-Кылыйга энъ де келисли аьел...

Коьширген С.Култаева.

Куруптурсын Мамбетов

Неге

Неге яздынъ келип турган шагында
Ямышыдай булыт коькти каплайды?
Тереклердинъ ак туьтини шыкканда
Шешеклерин сувык ямгыр шыклайды?

Неге денъиз, толкынларын кувалап,
Тыныш таппай, арды урып ойнайды?
Неге бир кыз коьзяслары тымалап,
Данъиз бойда оьксип-оьксип йылайды?

Келе болар эсиме

Байрам куьнде эркинликке суьйинип,
Шав-шувласып ойнайдылар балалар.
Эм оларды, терек туьпке йыйылып,
Куьлемсиреп коьзлейдилер аналар.

Сол арада ярык болып коьнъили,
Бийик бойлы шолак агай карайды.
Кенъ тоьсинде ордени мен медали
Юрген сайын йигитликти шынълайды.

Дав йылларда канын тоьккен бу ерде,
Ол белгили аьр бирине ногайдынъ.
Кайгылыктынъ куьлеткиси бир бирде
Тап булыттай ябар юзин агайдынъ.

Эште шатлы эм кайгылы вакытта,
Тынълап турса балалардынъ сесине,
Янын берген досы авыр согыста
Келе болар сол агайдынъ эсине.

Карагер

Баганага байлы турган
Кисинейди карагер.
Туягы ман тез-тез урган,
Куйы болды кара ер.
Карагерде кан кайнайды,
Кырга оны шакырып.
Бир еринде ол турмайды,
Кетемен деп кутырып.
Босаттым мен карагерди,
Босагадан атылып.
Бослык суьйген юрегимди
Ол козгады ымтылып.
Ал, карагер кала энди
Карагустай оьрейик.
Сол оьруьвде тувган элдинъ
Ярасыгын коьрейик.

Лев Толстой

Савга

(хабар)

Бир киси юрип бараятырган заманда йол уьстинде тас табады. Баалы тас. Эм оны патшага алып барады экен. Онынъ азбарына киреди эм патшадынъ куллыкшыларыннан сорайды:

– Мен патшады коьрсем экен.

Патшадынъ бир куллыкшысы оннан сорайды:

– Сага патша неден керекти? Келген киси себебин айтады. Сонда куллыкшы ога:

– Аьрувь болар. Мен патшага айтарман. Тек сен сага патша бергеннинъ яртысын мага берерсинъ. Яхшыма? Эгер дейим бермеек болсанъ, сени патшага йибермеймен.

Келген эр киси разы болады. Эм ол патшага барып ога бир аьдем келгени акында билдиреди. Патша сол кисидинъ берген тасын суьйинип алады эм ога айтады:

– Ал, аьши айт, сага мен кайдай савгады аьли окына берейим аьши?

Келген киси де ога яваплайды:

– Ай, патша-ян, сен мага элли сыбыртквы урувын берсенъ, болып калаяк. Баскалай савга мага керек те тувыл. Мен сенинъ кулынъ ман соьйлестим: берген савгады ортасыннан боьлмеге деп. Тек мага йырма бесин бересинъ эм ога да йырма бесин...

Соны эситкенде патша шеги катып куьледи. Кулын уьйиннен кувып йибереди. А келген кисиге савга эсапта мынъ маьнет акшасын береди.

Соьлеги киси суьйинип алады эм патша азбараннан шат коьнъилде шыгып кети.

Коьширген А.Утеев.

Куьлгеннинъ пайдасы барма экен?

Не уьшин биз бирден куьлеп баслаймыз, аьлимлер аьли де себебин дурыс билмейдилер. Тек олар куьлкидинъ кайдай пайдасы барлыгын ийги кепте уьйренип алганлар демеге боламыз. Сонынъ акында айтып алайык.

Биринширлей, куьлкидинъ заманында беттинъ кеплеген мышцалары куьшли кепте куллык этедилер. Соннан себеп куьлки ойлавды эм эсти куьшлендиреди деген токтастырув да бар.

Экиншилей, куьлкиден тура шарктынъ иммунный йорыгынынъ куллык этуьви куьшленеди экен. А ол да, тез-тез куьлетаган аьдем аз авырыйтаганын коьрсетеди.

Уьшиншилей, куьлки заманында шаркта айырым болган затлар асыллландырылады – эндорфинлер деп. Оларды тагы да наьсиптинъ гормонлары деп те айтадылар. Эндорфинлерден себеп аьдемнинъ коьнъилининъ шатлыгы эм куванышы узак заманга дейим сакланады. Соны ман уьйкенлерге де эм кишкейлерге куьлки пайдалы болып калады.

Аты мутылмас йигит

Бекбаев Жумагали Рашид улынынъ акында савлай Ханты-Мансийск автономлы областинде биле эди. Кизляр районынынъ Огузер авылында 12 коькекте 2005 йылда тувган. Олардынъ аьелинде уьш йигит: Жумагали – ортаншысы эди. 2012 йыл Бекбаевлер аьели мен Федоровский поселокка ислемеге келдилер. Жумагали бала заманнынан алып спортка аваслыгы айлак куьшли болган бала 3 класстан баслап тайский бокс пан кызыксынып баслады эм сол йыл ок Федоровский поселокта озган Первенствода биринши орынды байырлады. Сонъгы енъуьвлер ызлы-ызыннан онынъ спорт йолына йигерли абытлаганын коьрсетип турдылар. 2016-2017 йыллар ХМАО-да озган ярысларда 1 орынларды алды. 2017 йыл 3 кере чемпион болды, Омск, Нижний Тагил, Томск калаларда 1 орынларды алып, мойнына медальлер илинди. 2 орынларды Жумагали Уральский Федеральный округта эм Федоровскта алды. Коьрмеге сылув, бавырмалы, тап-таза ногайша соьйлеп билген ясты коьрген-таныган аьдем сукланып карайтаган эди. Аьр каникулда олар аьели мен тувган авылына келип, аданаслар-дослар болып онынъ кумлы орамларында ойнап, ясы уьйкенлерине коьмек этип юретаган эдилер. Озып кеткен йылдынъ язында аьели мен Федороскийге кайтып бараятканда хаьтелендилер. Жумагалидиди йойдылар... 1) Битпес яра юреклерди бийледи. Аьли де алдыда оны коьп енъуьвлер куьте эди. 2) Яткан ери еннет болсын. Ата-анасына аданасларга Алла куьш берсин калганлар уьшин яшамага.

«Ногай Эл» ямагат организациясы етекшиси Камалатдин Чатырбаев пен, тайский бокс бойынша тренери Артур Вагапов эм Сургут районынынъ маданият эм спорт тармагынынъ етекшилери Жумагалидидинъ эстелигине багысланган тайский бокс бойынша турнирди 21-23 карагыста уйгынладылар. Турнирде спорт йолында уьстинликлер йорап, муфтий насыйхатшысы К.М.Магомедов. «Яс спортсмен аты бир де мутылмаяк!» – деген соьзлер занъырадылар. Онда Ямало-Ненецкий, Ханты-Мансийский округтынъ Нижневартовск, Нижний Сортым, Сургут калалары, Омск области, Федоровский поселогы катнастылар. Биринши орынды Федоровский байырлады, командадынъ коьбиси ногай йигитлер эди. Жумагалидидинъ малек яны ак аспаннан суьйинип тургандыр, деген ой, енъил елемиктей, баьрине де келди. Аз яшаса да, оьзиннен сонъ ярык ыз калдырган йигит аты бир де мутылмаяк.

Салимет Майлыбаева

Турнирден коьринислер

Бай тоьбе
(болган зат)

Дагыстаннынъ Хасавюрт районынынъ Аксай авылынынъ куьнбатар бетинде ондай бир уьйкен болмаган Бай тоьбе деген тоьбе бар. Не уьшин ога Бай тоьбе деп ат бергени мен коьплеген йыллардан бери кызыксынып келедилер эм онынъ акында аз язбаганлар. Аксай авылыннан бир окытувшы муннан онлаган йыллар артта Чогар-отар авылында кол ман язылган китап бар эм сонда Бай тоьбе акында язылув бар деп эситеди. Сонъ ол сосы китаптинъ иесин табады. Оннан мага сосы китапти бертагы деп тилейди. Онынъ иеси ашувланмай-тарланмай, булай деген: «Мен сага сосы китапти беремен, тек сен мага онынъ орынына бир аьруьв сыйыр берсенъ!» деп. Окытувшы бас дегенде саьспеклейди, ашувланады, тарланады. Бермеегин билген сонъ, сыйыр береди эм соьлеги китапти оннан алады. Китап болса, араб тилинде язылган болыпты эм соьлеги тоьбе акында булай язув болган: «Эки кардаш яшаган болыпты. Кишкей аданасынынъ ери Бай тоьбеде болган. А агасынынъ ери болса-конъысы Караногай элинде болыпты экен. Инисинде ул тувады. Эм ол онынъ акында агасына Ногай шоьлине хабар-янъылык йибереди. Агасы сосы йылы хабарды эситип инисине етпеге алгасайды. Ол оьзи мен бирге атлар, койлар, солай ок коьплеген баалы затларын алып келеди. Алган савгаларынынъ ишинде кишкей йиени уьшин аьлемет савга да болган-алтын бесик. Агасы инисине келгенше, бир уьйкен кайгы туьседи-соьлеги кеде бирден оьледи. Оны алтын бесикке салып коьмедилер. Соннан бери сосы тоьбеге Алтын Тоьбе деген ат та коядылар экен.

Соьлеги аксайлы киси тоьбеди асты-уьстине айландырады. Коьп кыйын салганнан сонъ, бесикти тавып та аладылар. Тек не пайда-оларга тамамы эндигиси ондай бир кызыксынув тувдырмаган экен...

Сосы аьлемет хабарды аты дагыстан еринде тувыл, онынъ тысында да ийги белгили болган, СССР-динъ хакл окытувшысы Булач Гаджиев язып алган болган. Мен ол сав заманында оннан «Ол аданаслар миллетлери бойынша кимлер болганлар, билмейсизбе?» деп, сораганда.

– Иним, мен ол ягы ман кызыксынмаганман, – деди. Сонъ тагы да косты: – Ол заманда Кумык шоьллигинде коьп ногайлар, Ногай шоьллигинде коьп кумыклар яшаганлар. Бир-бири мен ийги катнасканлар: кыз алганлар, кыз бергенлер. Коьп ювыклык тутканлар. Бир ювык кардашлардай болып турганлар... Калганын оьзинъ анълай боларсынъ...

Аьзирлеген А.Утеев.

Юмаклар

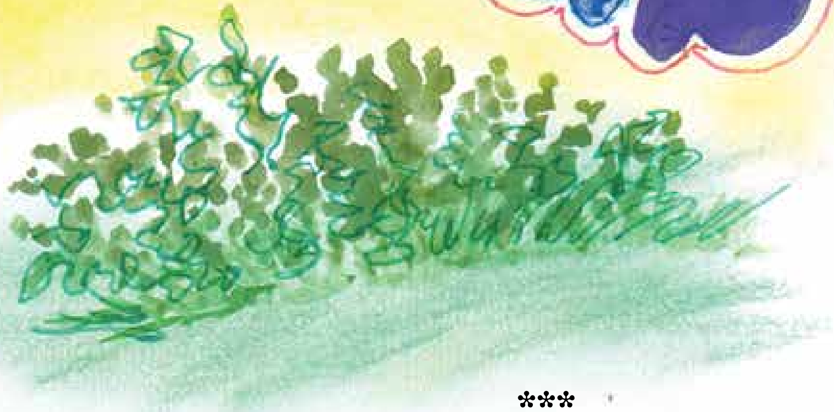

***

Куьшли ийис бар менде,
Шешекейим увтатык.
Мен оьсемен кенъ шоьлде,
Эркинликти яратып.

***

Ярыклыкты уьйге мен,
Кызганмайын себемен.
Ойланманъыз куьн, ай деп,
Дем аламан мен май еп.

***

Кебим-тамам доьнъелек,
Карт койнында мен барман.
Иштелигим ак оьтпек,
Енъиз ас пан май, бал ман.

***

Самолета бу зат бар,
Ол кустынъ да муьшеси.
Излестирген тез табар,
Туспарласа оьз исин.

Балалар оьзлери ясайдылар

Мукминат
Джумаева
4»а» класс.

Лейла
Алимамедова
1 класс.

Оразбийке
Аджигишиева
2»а» класс

Сулак поселогынынъ 21-нши номерли школасынынъ окувшылары.

Соколёнок
Лашын

2/2019

март - апрель

Иллюстрированный детский журнал.
Издается один раз в два месяца.

Учредитель:
Министерство информатизации, связи и массовых коммуникаций Республики Дагестан.

Регистрационный номер
серия ПИ №ТУ05-00413 от 22.04.2019 г.
выдан управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Издается с января 1990 г.

Руководитель – главный редактор
Мурад Ахмедов

Редколлегия:
А.Исмаилов **(зам. гл. редактора)**
Т.Зургалова **(отв. секретарь)**
А.Култаев
Б.Кулунчакова
М.Авезов
С. Майлыбаева
С. Култаева **(редактор выпуска)**

Художественный редактор З.Даганов
Технический редактор Т. Лузина
Художник номера А. Самарская

Формат 60x84 1/8.
Бумага офсетная.
Уч. изд. л. 2,71.
Уч. печ. лист 3,26.

Сдан в печать 6.05.2019 г.
Выход в свет 15.05.2019 г.
Тираж 268 экз.
Заказ № 367.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан «Редакция республиканских литературных журналов «Соколёнок» и «Литературный Дагестан».
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г.Махачкала,
ул. Даниялова, 55.

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Ногайский язык.

Индекс: на год - 63238,
на полугодие - 78432.

Цена свободная.